

John Stuart Mill'in Bilimsel Yöntem Kavrayışına Genel Bir Bakış

Seda Özsoy Somuncuoğlu¹

ORCID: 0000-0002-2473-4258

DOI: 10.55256/TEMASA.1356239

Öz

Sağlam ve güvenilir bilgiye ulaşmak için nasıl bir bilimsel yöntemin kullanılması gerektiği üzerine oldukça derinlikli tartışmalar yürütülmüştür. Çünkü evreni anlamak ve açıklamak adına bilim insanlarının mutabakata vararak izledikleri bilimsel yöntem(ler), bilim olan ile bilim olmayanın ayrılması noktasında önemli görülmüştür. Bununla bağlantısında bilimsel araştırmalarda hangi yolun takip edileceğiyle ilgili dikkat çekici bir yaklaşım tarzı ortaya koyan düşünürlerden biri de John Stuart Mill olmuştur. Bu makalenin amacı, siyaset felsefesi alanında öne çıkmış olsa da birbirinden farklı disiplinlerde çalışmalar yapan Mill'in bilimsel yöntem hakkındaki görüşlerini ele almaktır. Ampirizm, natüralizm, romantizm, liberalizm ve faydacılığı bir potada eriten eklektik bir anlayışa sahip olduğu savlanabilecek olan Mill, mantıksal ispatın özünü oluştursa da yeni bir bilgi vermediğini ileri sürerek tümdengelim yerine tümevarımı koyar. Düşünme sürecini deneyimle başlatıp yine deneyimle sağlanan bilgilerin bir araya getirilmesiyle devam ettiren Mill, deney ve gözlem verileri aracılığıyla temellenmediği için tümdengelim geçersiz sayar. Oysaki düşünür açısından mantıksal işleyişin dayalı olduğu tümevarım, doğadaki düzenliliğin ve nedenselliğin açıklanmasını, genel önermelerin elde edilmesini ve kanıtlanmasını sağlar. Bu makalede, John Stuart Mill'in tümevarımla ilgili farklı görüşleri önceleyen bilimsel yöntem kavrayışı irdelenmeye çalışılarak düşünürün diğer alanlarda etkileyici bir biçimde sunduğu fikirleri gibi epistemolojiyle ilgili olanların da ne denli önemli olduğuna dikkat çekilecektir.

Anahtar Kelimeler: John Stuart Mill, Mantık, Epistemoloji, Tümevarım, Tümevarım Kuralları.

An Overview of John Stuart Mill's Conception of The Scientific Method

Abstract

There have been depth discussions on what kind of scientific method should be used to reach strong and reliable knowledge. Because the scientific method(s) that scientists have followed by consensus in order to understand and explain the universe has been seen important to separate science from pseudo science. In connection with this, one of the philosophers who put forward a remarkable approach to which path to follow in scientific research was John Stuart Mill. The purpose of this article is to discuss Mill's views on the scientific method in detail. Although Mill has come to the fore in the field of political philosophy, he is a thinker who has worked in different disciplines. Mill, who can be claimed to have an eclectic understanding that melts empiricism, naturalism, romanticism, liberalism and utilitarianism in one pot, puts induction instead of deduction, arguing that although it constitutes the essence of logical proof, it does not provide any new knowledge. Mill, who starts the thinking process with experience and continues by bringing together the knowledge provided by experience, considers deduction invalid because it is not based on experiment and observation. However, induction, on which logical functioning is based, provides the explanation of regularity and causality in nature, and obtaining and proving general propositions. In this article, John Stuart Mill's understanding of scientific method that prioritizes induction will be tried to be examined. It will be pointed out how important are the ideas related to epistemology, as well as the ideas that the thinker has presented impressively in other fields.

Keywords: John Stuart Mill, Logic, Epistemology, Induction, Rules of Induction.

¹ Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı. sedazsy@yahoo.com.tr

Giriş

On sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren insanlar/toplumlar, yaşamın her alanını etkileyen/değiştiren/dönüştüren Amerikan Bağımsızlığı, Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi gibi siyasal, toplumsal, kültürel ve iktisadi olaylara tanıklık etmiştir. Bu yüzyıl aynı zamanda bilim ile inanç arasında var olduğu savlanan çatışmanın bilim lehine sonuçlandığı, bilimin insanın doğayı egemenliği altına almasını sağlayan ve pratik faaliyetlerini yönlendiren bir araç olarak önem kazandığı bir süreci temsil eden Aydınlanma projesinin/deneyiminin de düşünsel temellerinin atıldığı bir dönemdir. Kapitalist toplum düzeninin oluşması, burjuvazinin sınıfsal benliğine kavuşup birçok alanda hâkimiyetini kurması, toplumsal uzlaşıyla sağlamlaştırılmış bir hukukî yapının tesis edilmesi ve insana dair unsurların yeniden şekillendirilmesi, “köhneleşmiş” kurumların ve düşünce sistemlerinin ortadan kaldırılmasını gerektirmiştir. Böylece feodal düzenin geri kalmışlığını ve empoze edilen Katolik inanç öğretisini tutarlılıkla aşmaya çalışan Aydınlanma, tarihin bireylerin eylemi olduğunu göstermekle her türlü değişime giden yolu açarak insanlığın gerçek tarihsel deneyimini de başlatan hareket olarak nitelendirilmiştir.² Yaygın bir kabulle Kant'ın ifadelerinde en uygun açıklama biçimini bulan Aydınlanma, “insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamamasından dolayı kendi suçu ile düşmüş olduğu ergin olamama durumundan kurtulması”³ anlamını taşımaktadır. Bu doğrultuda “Sapere aude! Aklını, kendin kullanma cesaretini göster!” şiarının benimsenmesiyle Aydınlanma düşüncesinin uzun yıllar boyunca etkisini hissettirecek bir minvalde eleştirel tutumların, yeni bakış açılarının ve konuları ele alış tarzlarının temellenmesine katkıda bulunduğunu söylemek mümkündür.

Bu bağlamda “ilerlemeci bir düşünme” biçimini işaret eden Aydınlanma sürecinde bireysellik, eşitlik, özgürlük, laiklik, akılcılık ve faydacılık gibi kavramlar yeniden tartışmaya açılmıştır. Bahsi geçen konular üzerinde yoğunlaşan en çarpıcı şahsiyetlerden biri de John Stuart Mill olmuştur.⁴ Her ne kadar siyaset felsefesiyle ilgili görüşleriyle ön plana çıkmış olsa da çeşitlilik gösteren araştırmalarında bütün düşüncelerin özgürce eleştiri süzgecinden geçirilmesi üzerine vurgu yapan Mill'in aslında ampirizm, natüralizm, romantizm, liberalizm ve faydacılığı bir potada eriten eklektik bir yaklaşım tarzına sahip olduğu kabul görmüştür. Bunun nedeni ise büyük ölçüde babası James Mill'in onun üzerindeki etkisi ve her konuda onu yönlendirmesidir. Bu etkinin Mill'in düşünme biçimine yaptığı katkının büyük olmasının yanında onu, 1826 yılında yüz yüze geldiği psikolojik gerilime ittiği de açıktır. Düşünür, babasının fikirlerine bağlı kalmakla birlikte artık karşılaştığı tutarsızlıklar yüzünden hayal kırıklığı yaşamaya başlamıştır.

Bu durum, üç nedene dayandırılabilir. Öncelikle James Mill'in görüşlerinin temelinde yer alan Benthamcı hazcılık öğretisi, aşırı mekanik bir sistemdir ve nicelleştirilemeyecek duygulara açık değildir. Jeremy Bentham, faydacı-ampirist gelenekten hareketle doğal haklar düşüncesini de toplumsal sözleşme kuramını da kabul etmeyerek otoritenin ve siyasi değişimlerin tek gerekçesini insan ihtiyaçlarının doyurulması başka bir ifadeyle

² M. Buhr, W. Schroeder ve K. Barck, *Aydınlanma Felsefesi*, çev. Veysel Atayman. (İstanbul: Yeni Hayat Kütüphanesi Yayınları, 2003), 56-57.

³ Immanuel Kant, “Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt” *Kant* içinde, çev. Nejat Bozkurt (İstanbul: Say Yayınları, 2005), 263.

⁴ Mill, *Felsefi Radikaller* adıyla anılan ve büyük bir toplumsal reform amaçlayan grubun lideri James Mill'in oğlu olmasından kaynaklanan avantaj sayesinde Jeremy Bentham ve David Ricardo gibi dönemin dikkat çeken isimlerinin arasında yetişme olanağı bulmuştur. Üç yaşında Yunanca öğrenen ve yedi yaşında Platon'u Yunancadan okumaya başlayan, sekiz yaşında Latince derslerine yönelen ve üniversiteye gitmeden sadece evde özel dersler alarak felsefe, mantık, tarih ve iktisat eğitimini sürdüren düşünür, içinde bulunduğu ortamın etkisiyle birbirinden farklı alanlarda çalışmalar yürütmüştür. Mill'in hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Christopher Macleod, “John Stuart Mill” in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta, 2020. <https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/mill/>; Nicholas Capaldi, *John Stuart Mill*, çev. İsmail Hakkı Yılmaz. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011).; John Skorupski, *Why Read Mill Today?* (New York: Routledge, 2006).

fayda ve hazzın sağlanması olarak benimsemiştir. Haz ve acı, insani faaliyetin başlıca kaynakları olduğundan bunlar arasındaki ilişkinin yönü değiştirilerek insan davranışı şekillendirilebilir. Bu iki unsuru her türlü eylemin güdüleyicisi olarak gören Bentham, insanın mutluluğu için fayda ilkesini dizgesinin odağına yerleştirmiştir.⁵ Mill, 1838 yılından itibaren Alman romantiklerinin eserlerini okudukça felsefi anlamda Benthamcılıktan kopmaya başlamıştır. İkinci olarak düşünür, özgürlük duygusunu ve sorumluluk bilincini Benthamcı çerçeve içinde anlamlandırmaya çalışmış ve çağrışımıcılığın bu eksenindeki zayıflığını fark etmiştir. İlk ifade biçimini Aristoteles'e kadar geriye götürebileceğimiz çağrışımıcılık; John Locke, David Hume, James Mill ve David Hartley gibi düşünürler tarafından yeniden formüle edilmiştir. Bu öğretisi, tüm zihinsel etkinliklerin temelinde çağrışımın bulunduğunu ve düşüncelerin birbirlerini çağrışım yoluyla izlediğini savunur ancak Mill zamanla bu görüşlerden de uzaklaşmıştır. Üçüncü neden ise Mill'in, Thomas Macaulay'ın James Mill eleştirisini okumasının ardından bireysel çıkar/toplumsal çıkar ya da bireysel çıkar/ortak fayda ilişkisi hakkındaki fikirlerinin değişmesidir.⁶ Bu ekseninde kendi bakış açısını ortaya koyan Mill, bilimsel yöntem konusundan iktisada, siyasetten mantığa pek çok alanda çalışmalar yapmıştır.

Bu makalede John Stuart Mill'in sözü edilen entelektüel gelişim seyri dikkate alınarak bilimsel yöntemle ilişkin görüşleri incelemeye tabi tutulacaktır. Anlaşılacağı üzere düşünürün çok geniş bir yelpazede eserler vermesine rağmen epistemoloji ile ilgili açıklamaları ikinci planda kalmış gibi gözükmektedir. Oysaki bilimsel yöntem meselesi hem Mill için hem de bu alanda çalışan birçok filozof için önemli bir araştırma konusu olmuştur. "Bütün insanların doğaları gereği bilmek istediği" yönündeki söylem dikkate alındığında bağımsız bir disiplin olmadan önceki haliyle bilim felsefesinin ilk örneklerinin bu mesele üzerinden ortaya konduğunu ifade etmek yerinde bir yaklaşımdır. Bilimin tanımının yapılması, bilimsel bilginin temel özelliklerinin tespit edilmesi ve güvenilir nitelikteki bilimsel bilgiye ulaşılmasını teminat altına alacak bir bilimsel yöntemin bulunması ile ilgili araştırmaları eski çağlara kadar geriye götürmek mümkündür. Antik dönemde oluşturulan bilim yapma geleneği, Ortaçağ'da dinin etkisinde kalarak dönüşüme uğrasa da takip eden yıllarda bilimsel etkinliklerde gözlemlenen başarının ivme kazanmasıyla bilim felsefesinin zeminini hazırlayan soru(n)ların kuşatıcı bir bakışla tartışılmasının yolu açılmıştır. Bu bağlamda bilim olan ile bilim olmayan arasındaki ayırımın net bir şekilde saptanması konusu önem kazanmış ve bunun denetiminin yapılması noktasında geçerli bir bilimsel yöntemin belirlenmesi gerektiği yönündeki araştırmalar öne çıkmıştır. Mill de bu sürece katılarak kendi görüşlerini sunmuştur.

Ampirist bir düşünür olarak Mill, deney ve gözlemin merkezde bulunduğu bir mantık sistemi kurmayı hedeflemiş ve bilgi alanını genişletmeyeceği gerekçesiyle tümdengelim yerine tümevarıma ağırlık vermiştir. Mill açısından ilk ilkelere ulaşılmasını sağlayan ve deneyime dayanan bir akıl yürütme biçimi olarak tümevarım, bilimlerin temelinde yer aldığından dolayı önemlidir. Bu makalenin amacı, Mill'in bilimsel yöntem ile ilgili düşüncelerini değerlendirmek suretiyle ispat bilimi olarak benimsediği mantık disiplinine ve epistemolojiye olan katkılarını yeniden hatırlatmaktır. Böyle bir araştırmanın yapılabilmesinin yolu da düşünürün özellikle *Mantık Sistemi* (A System of Logic, Ratiocinative and Inductive 1843) adlı eserinde ortaya koyduğu görüşler doğrultusunda nasıl bir tümevarım kavrayışına sahip olduğunun serimlenmesinden geç-

⁵ Gunnar Skirbekk ve Nils Gilje, *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, çev. Emrah Akbaş ve Şule Mutlu. (İstanbul: Kesit Yayınları, 2001), 339.; Frederick Copleston, *Yararcılık ve Pragmatizm*, çev. Deniz Canefe. (İstanbul: İdea Yayınları, 2000), 14.; Martha C. Nussbaum, "Mill Between Aristotle and Bentham," *Daedalus* 133, no: 2 (2004): 63.

⁶ Terence Ball and Antis Loizides, "James Mill" in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta, 2021. <https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/james-mill/>; Cengiz Çağla, *Mill* (İstanbul: Say Yayınları, 2007), 23-24.

mektedir. Ancak bunun için başlangıçta onun bütün konulara yönelik yaklaşımını belirleyen merkezi konumdaki düşüncelerini aktarmak uygun olacaktır. Bu tür bir tutum, Mill'in bilimsel yöntemle ilgili görüşlerinin açıklanmasını ve anlaşılmasını kolaylaştıracak niteliktedir.

1. John Stuart Mill'in Düşünce Sistemi

Ampirist ve faydacı felsefeleri dizgesinin odağına yerleştiren Mill, yetiştirildiği ortamın ve özellikle de babasının onun üzerindeki etkisiyle kendi düşüncelerini mantıksal anlamda bir bütünlük oluşturacak şekilde sistemleştirme yoluna gitmiştir. Bu bağlamda faydacılığın düşünürün ilgilendiği bütün konuları ele alış biçimini belirlediği söylenebilir. Dikkat edilmesi elzem husus ise Mill açısından fayda ya da en yüksek düzeyde mutluluk ile ilgili ilkeyi ahlakın temeline yerleştiren öğretinin, eylemlerin mutluluğun artmasına katkıda bulunma eğilimleri ölçüsünde doğru, mutluluğun tersini yaratma eğilimleri ölçüsünde yanlış olduklarını ileri sürmesidir. Mutluluk ile vurgulanan şey hazdır ve acının olmamasıdır; mutsuzlukla ise acının varlığından ve hazzın yokluğundan söz edilir. Fayda ya da en yüksek düzeyde mutluluk ilkesi gereğince ulaşılması amaçlanan son nokta ister kendi iyiliğimizi ister başkasının iyiliğini düşünüyor olalım tüm diğer şeylerin de arzulanır olmalarının kendisine göre ve kendisi uğruna olduğu hem nicelik hem de nitelik açısından acıdan mümkün olduğunca muaf ve zevkler açısından da olabildiğince zengin bir varoluştur.⁷

İnsan eylemlerindeki nihaî amaç, ahlaki anlamda “en yüksek iyi”ye başka bir deyişle “summum bonum”a ulaşmaktır. Mill'in en yüksek iyi olarak mutluluğu kastettiğini hatırlatmak gerekir. Düşünürün uygulandığı takdirde en fazla sayıda insanın ve aynı zamanda duygu sahibi varlıkların en yüksek düzeyde mutluluğunu sağlayacak olan kurallar manzumesi şeklinde belirttiği ahlak, insanın mutluluğunu temel alır. İnsanın ahlaki kurallar çerçevesinde mutluluğu elde etmesinin nasıl mümkün olacağı meselesi, nicelik ve nitelik tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Mill'in daha önce de üzerinde durduğumuz gibi Bentham'dan ayrıldığı konu burada belirginlik kazanır çünkü Mill, faydanın ve mutluluğun niteliksel değerine vurgu yapar. Bu doğrultuda düşünür, insana mutluluk veren hazları “yüksek hazlar” ve “alçak hazlar” olarak ikiye ayırır. Yemek yemek, oyun oynamak gibi faaliyetler daha az zihinsel çaba gerektirdiğinden kitap okumak, müzik dinlemek gibi entelektüel edimlere göre daha düşük niteliktedirler. Bu nedenle mutlu olmak ile doyuma ulaşmak arasında fark vardır. İnsanın zihinsel yetilerinin diğer varlıklardan daha üstün olduğu varsayıldığında insanı mutlu eden müzik dinleme eylemi, doyuma ulaştıran yemek yeme eyleminden daha yüksek haz sağlayacaktır. *Faydacılık* adlı eserinde belirttiği üzere “Doyuma ulaşmış bir domuz olmaktansa doyuma ulaşmamış bir insan olmak; mutlu bir budala olmaktansa mutsuz bir Sokrates olmak” şeklinde bir tercih yapmak Mill için yüksek hazların daha değerli olduğunu göstermektedir.

Mill'in üzerinde durulması gereken görüşlerinin önemli bir kısmı da özgürlük ile ilgilidir. Düşünür, liberal kültürü yıkımdan kurtarmak amacıyla onun beslendiği ahlaki kaynakları ortaya çıkarmaya çalışırken bu konu hakkındaki görüşlerini, en ünlü eseri olarak sayılabilecek olan *Özgürlük Üzerine (On Liberty)* 1859 adlı kitabında serimlemiştir. Bireysel özgürlüğü merkezileştiren düşünür, her insanın kendi yaşamının sorumluluğunu üstlenmesi gerektiğine gönderme yapar. Bireysel çıkar/toplumsal çıkar ya da bireysel çıkar/ortak fayda ilişkisi söz konusu olduğunda Mill, bunlar arasındaki dengenin sağlanması hususunda siyasi otoritenin belirlediği birtakım kuralların devreye sokulmasının işi kolaylaştıracağını öngörür. Bununla bağlantısında

⁷ John Stuart Mill, *Faydacılık*, çev. Gökhan Murteza. (İstanbul: Pinhan Yayınları, 2017a), 28-34.

bireysel çıkar ile ortak faydanın uzlaştırılması mümkün gözükmemektedir. Bu nedenle toplumun, kendi hedeflerinin peşinden koşmaları ve mutluluğa ulaşmaları için bireyleri özgür bırakması gerekmektedir.⁸ Diğer insanlara zarar vermemek koşuluyla türlü yaradılışlara serbest yapıp etme alanı verilmeli, herhangi bir kimse çeşitli yaşama tarzlarını denemeyi kendince uygun bulursa bunların değerini deneyimlemesine de imkân tanınmalıdır. Başkalarını öncelikle ilgilendirmeyen konularda bireysellik ben varım demelidir. Kişinin kendi öz yapısının değil de toplumun gelenek ve göreneklerinin harekete geçirici bir kural olarak benimsendiği bir yerde insanın mutluluğunu meydana getiren başlıca öğelerden biri -hem de bireysel ve toplumsal ilerlemenin asıl ögesi- eksik olur.⁹ Bu doğrultuda Mill'in bireyin içinde bulunduğu toplumsal, kültürel, tarihsel ve iktisadi bağlamlar arasındaki ilişkiyi dikkate almak suretiyle klasik liberal düşünce geleneğinden farklı bir biçimde ılımlı bir negatif özgürlük anlayışını savunduğu söylenebilir.¹⁰ Başkalarına zarar vermemek kaydıyla bireyin dışardan gelen herhangi bir zorlamaya maruz kalmadan istediğini yapabilmesi olarak negatif özgürlük, Mill'in özgürlük anlayışının altyapısını oluşturur.

Benzer şekilde Mill'in epistemoloji, metafizik ve din ile ilgili düşüncelerini de faydacılıkla koşutluk içerisinde değerlendirmesinin yine babasının onu yönlendirmesiyle bağlantısı mevcuttur. James Mill, metafizik ve epistemolojinin, ahlak ve siyasetin odak noktası olduğunu oğluna öğretmiştir. Ayrıca epistemolojik, metafizik ve dini argümanların çeşitli siyasi bakış açılarını meşrulaştırma işlevi üstlenmesi hakkındaki eleştirilerin Aydınlanma projesinin birer bileşeni olduğu hatırlandığında Mill'in düşüncelerini neden bu şekilde konumlandığı anlam kazanacaktır. Bu eksende Mill, dini de insana sağladığı fayda ölçüsünde ele almıştır. Ona göre başlangıçta yanıtlanması gereken temel soru, dinin faydalı özelliklerinin yalnızca dine özgü mü olduğu yoksa bu faydaların onsuz da elde edilip edilemeyeceğidir. Fayda ilkesi doğrultusunda düşünürün yanıt aradığı diğer sorular ise şu şekilde sıralanabilir: Din, toplum için ne yapar? Dini inanç olağan anlamıyla toplumsal menfaate ne kadar fayda sağlar? Din, birey için ne yapar? Din, bireysel insan doğasını geliştirmede ve yüceltmede nasıl bir etkiye sahiptir?¹¹

Bunların yanı sıra Philip Frank'ın da aktardığı gibi Mill, "katkıda bulunabileceğim herhangi bir bilim varsa bunun bilimin kendisinin bilimi, araştırmanın ve yöntemin bilimi olduğunu düşünüyorum" diyerek üzerinde durduğu asıl meselenin ne olduğunun altını çizmiştir.¹² Düşünür, bu konular içinde ise en çok tümevarımla ilgilenmiştir. Bu makalenin ana bileşenlerinden biri olan *Mantık Sistemi* adlı eserinde görüşlerini serimleyen Mill, bilginin kökenine ilişkin tartışmalara dâhil olmuştur. Bilindiği üzere onun açısından bilimsel bilginin yegâne kaynağı deneyimdir ve bunun dışında bilgimizin oluşmasında etkili olan başka bir unsur yoktur.¹³ Mezkûr belirlemeler ekseninde Mill, sosyal bilimlere zemin hazırlamayı amaçlamış, bu yolla da kendi siyasi, ahlaki ve iktisadi görüşlerini temellendirmeye çalışmıştır. *Mantık Sistemi*, doğa bilimlerinin ilerlemesine katkı sağlayan yöntemlerin sosyal bilimlere de uygulanması gerektiğini savunarak nedensellik ilişkilerinin bulunmasında, bilimsel bilginin elde edilmesinde ve bilimsel açıklamaların oluşturulmasında nasıl bir yol izleneceğine dair değerlendirmeleri içerir. Bu eser aracılığıyla yeni bir tartışma ortamı yaratma-

⁸ John Skorupski, *John Stuart Mill (The Arguments of The Philosophers)* (New York: Routledge, 2010), 10.

⁹ John Stuart Mill, *Özgürlük Üzerine*, çev. Tuncay Türk. (İstanbul: Oda Yayınları, 2008), 79.

¹⁰ John Skorupski, "Liberal Doğalcılığın Kaderi" *Mill* içinde, ed. Cengiz Çağla (İstanbul: Say Yayınları, 2007), 70.

¹¹ John Stuart Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, çev. Özgüç Orhan. (İstanbul: Pinhan Yayınları, 2017b), 137.

¹² Philip Frank, *Bilim Felsefesi: Bilim ile Felsefe Arasındaki Bağ*, çev. Dilek Kadioğlu. (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 397.

¹³ John Stuart Mill, *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive* (New York: Harper & Brothers Publishers, 1882), 79.

ya girişen düşünür, siyasi muhafazakârlığın epistemolojisi olarak devreye sokulan sezgiciliğe karşı yönelttiği eleştiriler üzerinden esas amacının ne olduğunu açıklar.

Ona göre *Mantık Sistemi*, bütün bilginin deneyimden kaynaklandığını ve tüm ahlaki ve entelektüel niteliklerin ilke olarak çağrışımcılığın yönlendirmesiyle meydana geldiğini gösteren bir karşıt öğreti konusundaki kitap ihtiyacını giderecek bir yapıya sahiptir. Gerek mantığın işleyişine ilişkin bir çözümlemenin gerekse kanıt olarak sunulan muhtemel kanonların anlama etkinliğini nasıl yönlendirebileceğini veya düzeltebileceğini tahmin edebilecek kapasitede olduğunu vurgulayan düşünür, diğer zorunluluklarla birlikte ele alındığında bunların çok yararlı olacağını savunur. Mill açısından bakıldığında insan zihninin algılayamadığı gerçekliklerin gözlem ve deneyimden bağımsız olarak sezgi veya bilinçle algılanabileceği görüşünün doğruluğu tartışmalı olan öğretilerin ve kötü kuramların entelektüel dayanak noktası durumuna geldiği belirginlik kazanacaktır. Kökeni belirsiz her yerleşik inanç ve her yoğun duygu bu kuramın yardımıyla kendini akıl yoluyla kanıtlama zorunluluğundan kurtarıp başlı başına bir kanıt ve gerekçeye dönüşebilmektedir. Mill açısından *Mantık Sistemi*, matematiksel ve fiziksel gerçekliklerden yola çıkan kanıtların gerçek yapısını açıklığa kavuşturmak amacıyla sezgici felsefenin saldıramaz dediği noktalara saldırdığı ve zorunlu gerçekler adı verilen şeylerin garip karakterini deneyimle ve çağrışımla ortaya döktüğü için önemlidir. Bu nedenle önyargıyla mücadele etmenin en önemli aracı felsefedir ve felsefenin bunların yanında olmadığı gösterilmediği sürece kalıcı bir sonuç elde edilemez.¹⁴

2. John Stuart Mill'in Tümevarım Anlayışı ve Tümevarım Kuralları

Bütün düşünme sürecinin deneyimle başladığını ve deneyimle ulaşılan bilgilerin bir araya getirilmesiyle devam ettiğini benimseyen Mill, tümdengelim karşısında tümevarıma öncelik vermiştir. Bir ispat kuramı meydana getirmeyi amaçlayan düşünür için bütün bilgilerimizin temelinde deneyim olduğundan bütün tümdengelimsel bilimler tümevarımsaldır, daha açık bir şekilde ifade edilirse deneyime dayanarak ulaşılan tümevarımsal akıl yürütmeden köken aldıkları için mantık ve matematik, bilimsel bilgi içeriğine sahiptir.¹⁵ Dolayısıyla Mill'e göre bilimsel bilginin elde edilmesini sağlayan yöntem tümevarımdır.¹⁶ Çünkü genel bir ilkeden yola çıkılarak özel bir olguyu açılama işlemi olan tümdengelimci akıl yürütme, genel ilkelerin salt sezgisel olduğu dikkate alındığında deney ve gözleme dayanmadığı için geçersizdir. Bilimsel açıdan ileriye yönelik kestirimlerin mantıksal çıkarımlar aracılığıyla elde edilmesinde tümdengelim yeterli olmayacaktır. Her ne kadar tümdengelim mantıksal ispatın özünü oluştursa da sonuç, öncüllerde örtük bir biçimde yer aldığından bu yolla yeni bir bilgiye ulaşılması mümkün değildir. Oysaki uzun yıllar boyunca takip edilen Aristoteles geleneği açısından tümdengelim, bilgiye apodeiktik -kesin, doğru ve zorunlu- karakterini kazandıran tek akıl yürütme yöntemi şeklinde benimsenmiştir. Aristoteles'e göre olgunun bilgisinden olgunun nedeninin bilgisine varma işlemi olarak bilimsel açıklamanın tümdengelimine dayalı bir yapısı vardır. Ancak düşünür tarafından bilimsel araştırma sürecinde tümevarımın yeri de göz ardı edilmez. Tekil olgularla ilgili önermelerin üyesi oldukları tür hakkında genelleme yapmak adına esas kabul edildiği basit bir sıralama/sayma ve duyu deneyimi verilerinde neyin öncelikli olduğunu görme/kavrama becerisi olarak sezgisel tü-

¹⁴ John Stuart Mill, *Autobiography* (Hamburg: Severus Verlag, 2014), 225-226.; Nicholas Capaldi, *John Stuart Mill*, çev. İsmail Hakkı Yılmaz. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011), 168-169.

¹⁵ Nazım Hasırcı, "John Stuart Mill'e Göre Sözel ve Gerçek Önerme," *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VII, sayı: II (2005): 175.

¹⁶ Mill, *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive*, 202.

mevarım şeklinde iki kanaldan ilerleyen tümevarım, başlangıç ilkelerinin tespit edilmesini sağlar. Böylece tümdengelim için gerekli olan öncüller oluşturulur ki bu da bunlardan hareketle sağlam ve güvenilir bilgiye ulaşılmasını güvence altına alan tümdengelim gerçeğinin gerçekleşmesini mümkün kılar.¹⁷

Birçok ampirist gibi Aristoteles'in yaklaşım tarzını eleştiren Mill'e göre de mantık disiplininin klasik örneği olan "Bütün insanlar ölümlüdür. Sokrates insandır. O hâlde Sokrates de ölümlüdür." şeklindeki ispatta görüldüğü gibi tümdengelim, zorunlu olarak geçerli bir çıkarım türü olduğundan dolayı öncüllere yeni bir bilgi eklemeyi.¹⁸ Tümdengelim bütünden parçaya, genelden özele, tümelden tikele giden bir akıl yürütme olması, sonuç önermesini öncüllerin yinelenmesi haline getirir. Buna rağmen düşünür, bu tür sistemlerin tamamen yanlış olduğunu söylemez. Bunlar, uygulamalı kuramların kontrol edilmesi sürecinde işe yarayabilirler. Eğer uygulamalı kuram ile soyut sistem arasında yeteri kadar yakın bir eşbiçimlilik mevcutsa soyut sistemde çıkarsanan sonuçların, uygulama alanındaki öncülleri temin eden durumların belirmesiyle çıkarsananların uygulama alanındaki karşılıklarıyla birlikte ortaya çıkması beklenir. Bu beklenti sık sık gerçekleşirse soyut sistemle uygulama alanının beraber değerlendirilmesiyle hem uygulama alanında güvenilir tahminler yapma fırsatına sahip olunur, hem de uygulama alanında gözlemlere başvurmadan yeni genellemelere ulaşmanın yöntemi ortaya konmuş olur.¹⁹ Bunun dışında mantıksal işleyiş, tamamıyla tümevarıma dayalıdır. Tümdengelim yeni bir bilgi verememesinin aksine tümevarım, bilgi alanını büyük ölçüde genişletir.

Bilimsel yöntem söz konusu olduğunda ampirist gelenek çerçevesinde Mill'in Francis Bacon, John Locke ve David Hume gibi önde gelen düşünürlerin izinden gittiği açıktır. Modern döneme kadar bir otorite olarak kabul edilen Aristoteles'in sistemleştirdiği düşünceler, bu isimler tarafından eleştiriye tabi tutulmuştur. Örnekte Francis Bacon, "Büyük Yenilenme" olarak tarif ettiği yeniden inşa sürecinin önemli bir bileşeni olan *Novum Organum* (1620) adlı eserinde Aristotelesçi dizgenin yanlışlıklarını ortadan kaldırmak amacıyla ileri sürüldüğü yeni yöntemin ya da aracın ne olduğunu anlatmıştır. Bacon açısından bilimsel bilginin elde edilmesinde görev üstlenecek yegâne yöntem tümevarımdır. Ancak bu, Aristoteles'in öngördüğünün aksine hızla genel kavramlara yükselmek yerine onlara tedricen ulaşmayı hedefleyen bir tümevarımdır.²⁰ Üzerinde durulması gereken en önemli husus ise Bacon'un tümevarım aracılığıyla doğadaki temel yasaları açıklamaya çalışırken deneyi ön plana çıkarmasıdır.

Bacon tarafından sunulan görüşleri sistemli bir hale getiren Locke için de bilginin kaynağı deneydir. Locke'un görüşleri genel olarak ele alındığında anımsanacağı üzere insan zihninde doğuştan gelen düşünceler bulunmamaktadır. Gerçek bilgi içeriğinin elde edilmesi ancak ve ancak deney ile mümkündür. İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme (1690) adlı eserinde bilginin kaynağını, mahiyetini, kesinliğini, güvenilirliğini ve sınırlarını araştıran Locke'un,²¹ deneyimden beslenen bir mantık sistemi oluşturmaya çalışan Mill'in düşüncelerini etkilediği belirgindir. İngiliz ampirizminin önde gelen isimlerinden bir diğeri olan David Hume ise *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme* (1739) adlı eserinde deneyimden hareket eden bir akıl yürütme yöntemiyle

¹⁷ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan. (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1996).; Aristoteles, *Birinci Çözümlemeler*, çev. Ali Houshiary. (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1998).; Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, çev. Ali Houshiary. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005).

¹⁸ Mill, *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive*, 228.

¹⁹ Harun Rızatepe, *Yirminci Yüzyılda Felsefe: Anglo-Sakson Felsefede Bilgi Görüşleri* (İstanbul: Etik Yayınlar 1, 2004), 35.

²⁰ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Francis Bacon, *Novum Organum*, çev. Sema Önal. (İstanbul: Say Yayınları, 2012).

²¹ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıkadiroğlu. (İstanbul: Kambalacı Yayınları, 2017).

girişilecek olan bir araştırma sayesinde felsefenin kaybetmeye yüz tuttuğu itibarını yeniden kazanacağını öne sürer.²² Newton'un geliştirdiği temel yasalar aracılığıyla evrenin daha iyi anlaşılabilmesine ve doğanın işleyişi hakkındaki bilgilere ulaşılabilmesine inanan Hume da Mill'in düşüncelerine yön verenlerden biri olmuştur. Bu bilgiler ışığında Mill'in dizgesinde merkezi bir konumda bulunan bilimsel yönteme ilişkin kavrayışını nasıl temellendirdiği daha anlaşılır hale gelecektir. Onun açısından en geçerli yöntem olan tümevarım, belirli yollardan ilerler.

Bilindiği gibi tümevarım, tam tümevarım ve eksik tümevarım olarak iki şekilde uygulanır. Tam tümevarım (biçimsel/formel tümevarım), bir sınıfı oluşturan bireylerin hepsini inceleyerek genel hakkında karara varmaktır.²³ Burada belirtmek gerekir ki Mill, tam tümevarımın pratikte mümkün olamayacağını ileri sürer. Çünkü tam tümevarımın gerçekleşebilmesi için bir grubun bütün üyelerinin tek tek gözlemlenmesi zorunludur ancak bu durum olanaklı değildir. Bu tür bir tümevarımın uygulanması nispeten küçük grupların sayılmasıyla yapılabilir. Eksik tümevarım (tamamlayıcı/büyütücü/bilimsel tümevarım) ise bir bütünü meydana getiren parçaların bir kısmına bakarak bunların tamamı hakkında hüküm verme işlemidir.²⁴ Bir grubun üyelerinde gözlemlenen ortak durumlar üzerinden genel hakkında yasalara ulaşmamızı sağlayan eksik tümevarım, doğanın tekdüze bir yapısının olduğunu ve bunun da değişiklik göstermediğini varsayar. Mill açısından eksik tümevarım, bütün bilgilerin temelinde yatan deneyime dayalı olduğundan geçerli bir akıl yürütme biçimidir. Doğadaki düzenliliklerin takibi üzerinden gerçekleşen eksik tümevarım, basit bir sayma işlemiyle başlar. Mill'e göre gözlemler sonucunda ulaşılan önermenin doğruluğu, basit sayımla değerlendirilen olgu sayısının çokluğuyla doğru orantılıdır.²⁵

Bu çerçevede mantık aracılığıyla bilinmeyenlerin bilinenler üzerinden bilinir kılınmasının tümevarımla doğrudan bağlantılı olduğu açıklık kazanır. Kaplamı dar olandan daha geniş olana doğru bir geçişi temsil eden tümevarım, genel önermelere ulaşılmasını sağlayacak en önemli enstrümandır. Evrende var olan genel yasalar arasındaki ilişki tümevarımla tespit edilebilir. Tek bir olguyu doğrulamak için yeterli olabilecek tümevarımsal akıl yürütme, çok sayıdaki olguyu açıklamak ve hatta genelin bilgisini çıkarsamak adına da uygun bir yöntemdir. Ancak bir olay türünün bir başkasının nedeni olduğuna karar vermenin ve böyle bir kararın hangi gözlemlere dayandığının²⁶ araştırılmasına yönelik Mill'e göre tümevarımın uyuşma, fark, tortu/kalıntı ve birlikte değişme şeklinde belirli kuralları/yöntemleri vardır.

İlk olarak uyuşma kuralına göre eğer araştırmaya konu olan olgunun iki veya daha fazla örneğinin gerçekleşmesi için bütün örneklerle uyuşan tek bir koşul varsa bu koşul, olgunun nedeni ya da etkisidir.²⁷

²² Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. David Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev. Ergün Baylan. (İstanbul: Bilgesu Yayıncılık, 2009).

²³ Necati Öner, *Bilginin Serüveni* (Ankara: Vadi Yayınları, 2008), 40.

²⁴ Necati Öner, *Klasik Mantık* (Ankara: Bilim Yayınları, 1998), 76.

²⁵ Tümevarımın, modern anlamıyla bir bilimsel yöntem olarak Francis Bacon tarafından ortaya konulmasından sonra bu konuyla ilgili önemli eleştiriler gündeme gelir. Bacon ile benzer düşünceleri paylaşan Locke'un ardından Hume, tümevarımsal çıkarımların rasyonel bir biçimde temellendirilemeyeceğini savunur. Müteakip yıllarda tartışmalara dâhil olan Bertrand Russell da geçmişte belirli sayıda gerçekleşmiş bir yasanın gelecekte de tekrar edip etmeyeceğini sorgular. Tarihsel süreç içinde tümevarımsal çıkarımların yerinde olup olmadığı ve ne zaman yerinde olacağı sorusu üzerinden Karl Popper da tümevarımla bağlantılı sorunları dile getirir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bertrand Russell, *The Problems of Philosophy* (London: Oxford University Press, 1997).; Karl R. Popper, *Bilimsel Araştırmanın Mantığı*, çev. İlnur Aka ve İbrahim Turan. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017).

²⁶ Rızatepe, *Yirminci Yüzyılda Felsefe: Anglo-Sakson Felsefede Bilgi Görüşleri*, 32.

²⁷ Mill, *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive*, 482.

Uyuşma kuralı, dış hijyeni ile ilgili bir örnekle açıklanabilir. Birkaç şehirde ülke ortalamasının altında dış çürümesi rahatsızlığıyla karşılaşmış ve bunun nedeni araştırılmıştır. Bu şehirler, birbirinden farklı özellikler sergilese de hepsinde ortak olan bir durum tespit edilmiştir. Bu ise şehirlerin sularındaki flor oranının yüksek oluşudur. Yüksek flor tüketilmesiyle dış çürümelerinde bir azalma yaşanmış böylece flor kullanımı, çürümeye karşı bir tedavi yöntemi olarak uygulanmaya başlamıştır.²⁸ Uyuşma kuralı gereğince bütün örneklerle uyuşan tek bir koşul sağlandığından dolayı nedenin bulunduğu kabul edilmiştir.

Fark kuralı açısından eğer araştırılan bir olgunun oluştuğunu veya oluşmadığını gösteren bir örnek varsa bunu sağlayan koşullardan biri hariç diğerleri ortak olduğunda farklı olan koşul, olgunun nedeni veya etkisidir ya da nedenin ayrılmaz bir parçasıdır.²⁹ Buna örnek olarak sıtmanın sadece sivrisinek tarafından bulaştığını göstermek için tüm diğer bulaştırma olanaklarının dışlandığı bir deney gösterilebilir. Küçük bir binanın pencereleri ve kapıları sivrisinek geçirmez hale getirilmiştir. Telden yapılmış bir sinek ağıyla bir oda ikiye bölünmüştür. Bu bölmelerden birine daha önce sıtma hastalığına sebep olmuş on beş sivrisinek bırakılmıştır. Bağışıklığı olmayan bir denek buraya girmiş ve yedi sivrisinek tarafından ısırılmıştır. Dört gün sonra bu kişinin sıtma nöbeti geçirdiği gözlemlenmiştir. Bağışıklığı olmayan diğer iki kişi ise on üç gece boyunca sivrisinek bulunmayan bölmede herhangi bir rahatsızlık geçirmedi kalmıştır.³⁰ Örnekten anlaşılacağı üzere tüm durumlardan biri hariç diğerleri ortak olduğunda ve o biri de sadece ilk olguda bulunduğu iki örneğin arasındaki fark, olgunun nedeni olarak kabul edilmiştir. Aralarındaki benzerlik veya ayrımlara rağmen bu iki yöntem de eleme yapmanın yollarını göstermektedir.

Üçüncüsü olan tortu/kalıntı kuralına göre daha önce başvurulmuş tümevarımlardan olgu hakkında elde edilen bilgiler çıkarıldığında kalanlar olgunun nedenidir.³¹ Bu yöntemin en belirgin örneğini yüklerin tartılmasında görmek mümkündür. Bir kamyon, önce boşken sonra yüklüken tartılır. Buradaki toplam olay, tartı ibresinin kadradaki çeşitli sayıları geçmesidir. Bu örnekte Mill'in kanonunda bahsettiği önceki durumlar, kamyon ve yük şeklindedir. Olayın tartı ibresinin boş kamyonun ağırlığına karşılık gelen sayıya kadar çıkmasından oluşan bölümünün sadece kamyonun kaynaklandığı bilinmektedir. Olayın geri kalanı olan tartı ibresinin boş kamyonun ağırlığına denk gelen sayının ötesine geçmesinin yükten dolayı olduğu ve böylece yükün ağırlığının bir ölçüsü olduğu sonucuna varılır.³²

Son olarak birlikte değişme kuralında ise bir olgu değiştiğinde diğer olgu da değişiyorsa birincisi ikincisinin nedeni veya etkisidir ya da ikisi arasında bir bağlantı vardır.³³ Buna göre bir çiftçi, toprağına gübre uygulanması ile ürün miktarı arasında nedensel bir bağ olduğunu tespit edebilir. Çiftçinin tarlasının farklı bölümlerinde farklı miktarlarda gübre kullanmak suretiyle daha fazla gübre uygulanan bölümlerin daha verimli olduğunu kanıtlaması mümkündür.³⁴ Bu örnekte görüldüğü şekliyle birlikte değişme doğru orantılı olabileceği gibi ters orantılı da olabilmektedir. Olguların nedenlerinin araştırılmasına yardımcı olan bu yöntemler kullanıldığında tümevarım aracılığıyla doğada var olan nedensellik ilişkisini belirlemek olanaklı hale

²⁸ Şafak Ural, *Temel Mantık* (İstanbul: Çantay Yayınları, 2017), 211.

²⁹ Mill, *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive*, 483.

³⁰ Ural, *Temel Mantık*, 212.

³¹ Mill, *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive*, 490.

³² Ural, *Temel Mantık*, 216.

³³ Mill, *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive*, 492.

³⁴ Ural, *Temel Mantık*, 217.

gelecektir. Bu bağlamda Mill, nedenselliğe verdiği önemi de göstermiş olur. Bilindiği üzere nedensellik, biri diğerinin nedeni olan iki unsur arasındaki ilişkinin temelinde yer alan ilkedir. Her olayın bir nedeni bulunmaktadır ve benzer koşullar sağlandığında aynı nedenler, aynı sonuçları doğurur. Doğadaki düzenlilik ve nedensellik, Mill'in tümevarımla ilgili görüşlerini gerekçelendiren iki unsurdur. Çünkü düşünürün ortaya koyduğu olgular arasındaki eş zamanlılık ve ardışıklık ilişkisi ancak bu unsurlar üzerinden açıklanabilir.

Ayrıca Mill kitabında “eğer ortaya çıkan olgunun iki veya daha fazla örneğinin tek bir koşulu varsa ve ortaya çıkarılmayan olguda bu durumu desteleyecek bir unsur yoksa sözü edilen tek koşul, olgunun nedeni veya etkisidir ya da nedenin ayrılmaz bir parçasıdır” şeklinde aktardığı kanon için “uyuşma ve fark kurallarının birleşimi” ifadesini de kullanmıştır. Bu da Mill'in öngördüğü yöntemlerin sayısını tartışmalı hale getirmektedir çünkü düşünür, konuyla ilgili bölüme başlarken dört başlık belirlemiş ancak daha sonra bunlara uyuşma ve fark kurallarının birleşimini de eklemiştir.³⁵

Bütün bunların yanı sıra Mill'in kendi yöntem anlayışını inşa ederken sosyolojinin bağımsız bir disiplin olmasının yolunu açan Comte'un görüşlerinden de etkilendiğini unutmamak gerekir. Comte, tarihselci bir bilim tasavvurunu savunarak yükselen sanayi toplumunun bilimsel ve teknolojik sorunlara çözüm üreten seçkinler tarafından pozitif bilim aracılığıyla mükemmelleştirilebileceğini düşünmüştür. Comte'un sosyal bilimi tarih felsefesiyle birleştirdiğini gören Mill, psikolojiden de yardım alarak sanayi toplumunu yeni bir ahlaki öze desteklemeye çalışmıştır.³⁶ Comte tarafından “ters tümdengelimci ya da tarihsel yöntem” olarak isimlendirilen kavrayış aracılığıyla Mill, tümevarımcı bir sürecin sonucunda ulaşılan genellemeler sayesinde yeni sosyal politikalar üretilebileceğini ileri sürmüştür. Bu yöntem, tarihi başlangıç noktası olarak kabul ettiği için tarihseldir ve genellemelerle işe koyulduğu için tümdengelimcidir. Aynı zamanda bu tür tarihsel genellemelerin kendileri tümevarımcı deneyime dayandıkları ve ilke olarak temel etoloji -Mill'e göre insan doğasının mahiyetini inceleyen bilim- ile psikoloji yasalarından tümdengelimle çıkarılabilir oldukları için de terstir. Genel ilkelerin çıkarılmasının deneyden türeyen tümevarıma dayanmasından ve toplumsal reformun köken aldığı unsurların ilerleyen tarihin ilkeleri olmasından dolayı Mill açısından ters tümdengelimci ya da tarihsel yöntem önemli görülmüştür.³⁷ Ancak farklı görüşlerden etkilenerak epistemoloji, siyaset felsefesi, ahlak, iktisat ve metafizik alanlarındaki kendi düşüncelerini birbiriyle bağlantılandıran Mill, deneyi göz ardı ettiğini savlayarak Comte'u da eleştirmiştir. Çünkü Comte'un her şeyin kökeninde bulunan ilk nedenlerin anlaşılmasının olanaklı olmadığını düşünmesi, deneyin ikincil konuma gerilemesine yol açmıştır.

Bunların yanı sıra genellemelere ihtiyaç duymadan düşüncenin tikelden tikele doğru gitmesi, bunun yeni deneyimlerle doğrulanıncaya kadar sürekli gözden geçirilmesi ve dünyada değişmeyen hiçbir şeyin bulunmaması yönündeki çıkarımlar aynı zamanda Mill'in metafizik yorumlarının arka planındaki itici gücü de tesis etmiştir.³⁸ Mill, gerçekliğin zihnin içerdiği şeylerden ibaret ya da bir şekilde zihnin içerdiği şeylerle bağlantılı olduğunu ifade eden metafizik görüşe inanan felsefi bir idealist olarak tanımlanabilir. Düşünür, metafiziği dışarda bırakan, deney ve gözleme dayanan bir dizge meydana getirmeyi savlasa da epistemolojik anlayışı bağlamında çözümleyemediği iki metafizik sorunla karşı karşıya kalır. Bunlar, maddenin ve aklın

³⁵ Francis Bacon'ın varlık, yokluk ve dereceler ile ilgili tablolarından mülhem yaklaşımıyla Mill'in kimi araştırmacılar tarafından dört, kimi araştırmacılar tarafından beş yöntem ortaya koyduğu ileri sürülmüştür. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nazım Hasırcı, *John Stuart Mill'in Tümevarım Anlayışı* (Ankara: Araştırma Yayıncılık, 2022).

³⁶ Çağla, *Mill*, 34.

³⁷ Capaldi, *John Stuart Mill*, 176-177.

³⁸ Mill, *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive*, 234.

durumudur. Mill, maddenin ya da bir dış dünyanın varlığının doğrudan doğruya bilinçte belirlediği yaklaşımını kabul etmemektedir. Ona göre bir dış dünya inancı, uzaklığı algılamayı öğrenmemize benzer bir yolla öğrenilir. Akıl ise algıları düzenleyip nesnelere dönüştürebilir. Tekrarlama aracılığıyla bu nesnelere ya da algı gruplarının yeniden ortaya çıkacağı tahmin edilebilir. Maddeyi açıklamada bir postulat olarak benimsenen akıl, aynı şekilde açıklanamamaktadır.³⁹ Zaten Mill de akla ilişkin inancı yeterli derecede tanımlayamadığını belirtir. Her ne kadar akıl doğrudan algılanamasa da dış dünya yani *doğa* açıklanabilir. Çünkü doğa, kendisini üreten nedenlerle birlikte tüm olguların toplamı anlamına gelir ve buna yalnızca vuku bulan her şey değil, vâki olma kabiliyetine sahip her şey dâhildir. Mill'e göre nedenlerin etkisini gösteren kabiliyetleri kadar kulanılmayan kabiliyetleri de doğa fikrinin bir parçasıdır.

Yeterince incelendiğinde tüm olguların bir düzenlilik içinde vuku bulduğu görülür: Her biri vuku bulmak için muhakkak ortaya çıkması gereken -pozitif ve negatif yani varlık ve yokluk anlamlarında- belli sabit koşullara sahiptir. Bu nedenle insanlar, doğrudan gözlem ya da bunun üzerine kurulu akıl yürütme süreçleri ile pek çok olgunun ortaya çıkma koşullarını tespit edebilmiştir ve bilimin ilerlemesi esas olarak bunları belirlemeyi içermektedir. Doğada birbirinin ardı sıra gerçekleşen durumlar takip edildiğinde keşfedilen olgular, genel önermelerle ifade edilebilirler ve bunlara da belirli olguların yasaları ya da genel olarak “doğa yasaları” denir. Bu düşünüş biçimi doğanın, en basit anlamıyla fiili ve mümkün tüm olgular için kolektif bir ad olduğunu göstermektedir. Diğer bir deyişle doğa, her şeyin vuku bulduğu -bizlerce kısmen bilinen ve kısmen bilinmeyen- tarzın adıdır. Çünkü bu sözcük, olguların bir yığın ayrıntısından ziyade onların zihinsel bir bütün olarak varoluşu hakkında onların tam bilgisine sahip bir zihin tarafından oluşturulabilecek tasavvuru ima etmektedir.⁴⁰ Böylece Mill'in epistemolojik görüşleri çerçevesinde önemli bir konu açıklık kazanacaktır: Bilimin amacı, tecrübeden başlayıp müteakip genelleme adımlarıyla kendisini yükselterek sözü edilen doğa tasavvuruna erişmektir.

Sonuç

Aydınlanmacı gelenekten gelen Mill, siyaset felsefesi ile ilgili görüşleriyle daha çok tanınsa da ahlak, iktisat, epistemoloji, mantık ve metafizik gibi farklı alanlarda çalışmalar yapmıştır. Ampirizm, natüralizm, romantizm, liberalizm ve faydacılık gibi akımlarla ilgili düşünceler ortaya koyan Mill'in -hakkında gündeme getirilen eklektik bir kavrayış sunduğu yönündeki değerlendirmelerin yanı sıra- aslında konuları ele alış biçiminin tutarlı ve bütünlüklü olduğunu ifade etmek mümkün gözükmemektedir. Bu durumun en iyi örneği ampirizmde karşımıza çıkar. Bilindiği gibi ampirizm, temel felsefî problemlere sunulan yanıtlarla koşutluk içerisinde felsefe ve bilim tarihi açısından önemli bir yere sahip olmuştur. Bilginin, duyumlardan ve deneyimlerden geldiğini, deneye ve gözleme dayandığını savunan ampirizmin, modern dönemin başlarında sistematik bir yapıya kavuştuğu görülür. Ancak bu akıma asıl karakteristiğini kazandıranın ise İngiliz ampirizmi olduğu benimsenmiştir. Öyle ki Hans Reichenbach tarafından ampirizmin “Bacon'da peygamberini, Locke'da liderini, Hume'da eleştirmenini” bulduğu ileri sürülmüştür. Bu düşünürlerin ampirizmin önemli temsilcilerinden/savunucularından biri olan John Stuart Mill üzerindeki etkileri ise oldukça belirgindir. Bu doğrultuda Mill, düşüncelerini aynı hattan ilerleterek bilginin a posteriori olduğunu savunur ve İngiliz ampirizminin sistemleştirilmesine katkı sağlar.

³⁹ Capaldi, *John Stuart Mill*, 326.

⁴⁰ Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, 79-80.

Bu katkılara rağmen düşünür, irdelediği konulara ilişkin yeterli açıklama getiremediği noktada ise farklı çevrelerce eleştiriye tabi tutulmuştur. Mill'in tümevarım ve nedenselliğe yönelik argümanları, basit sayıma dayandıkları gerekçesiyle hatalı ve mantık dışı olarak nitelendirilmiştir. Ancak bazı eksiklikleri olmasına rağmen Mill'in tartışmaya açılan görüşleri sentezleme girişimi göz ardı edilemez. Felsefe literatüründe liberalizmi derinlemesine açıklayan az sayıdaki düşünürden biri olarak Mill, faydacılık ve özgürlük ekseninde siyasi ve iktisadi sorunlara geçerli çözümler sunabilmeyi başarmıştır. Burada özgürlük söz konusu edildiğinde Mill'in kadınların toplumdaki yerinin daha saygın bir hale getirilmesi adına özel bir çaba içinde olduğunu da hatırlatmak gerekir. Parlamentoda bulunduğu sürede ve sonrasında kadınların yasa önünde eşit olması, baskı ve tahakküm karşısında haklarının korunması yönünde çalışmalar yapan Mill; kadınların kendi kararlarını alması, kendi kendine yeterli ve özgür olması hususunda toplumsal konumlarının güçlendirilmesinin üzerinde durmuştur.⁴¹ Bu örnekle de anlaşılacağı üzere Mill, felsefe tarihinde konuları ele alış ve aktarış biçimiyle oldukça özgün bir düşünüş tarzına sahiptir ve bu araştırmada da görüldüğü gibi benzer bir durum onun mantık ve epistemoloji ile ilgili çalışmaları için de geçerlidir.

Bir toplumun üyelerinin çevresinde bir araya geldiği öğreti ve değerleri anlatan organik aydınlarla eleştirel bir tavır alan entelijansiya birbirinden ayrıldığında Mill'in iki gruba da tam olarak dâhil olmadığı açıkça görülür. Liberal kültürün örtük normlarını doğru bir biçimde tanımlayabildiğini düşünmesi açısından organik bir entelektüel şekilde karakterize edilebilecek olan Mill, tarihsel bağlamın değişmesi diyalektik olarak bu normların da yeniden açıklanmasını gerektirdiğinden bunu fark edemeyenleri eleştirmektedir. Düşünür, tarih felsefesi ile ilgili görüşlerinden dolayı kendisini yalnızca yabancılaşmış bir eleştirmen değil, aynı zamanda bir sözcü addeder.⁴² Bu bağlamda mutlu bir budala olmaktansa mutsuz bir Sokrates olmayı yeğleyen Mill'in yöntem hakkındaki düşüncelerinin de bilim felsefesi alanındaki tartışmalara yön verdiğini yeniden vurgulamak doğru olacaktır. Mill, naif yaklaşımıyla tümevarım sorununu tam olarak çözüme kavuşturamadığı eleştirilerine maruz kalsa da onun yeni bir ampirizm anlayışının şekillenmesine katkıda bulunduğu gerçeği inkâr edilemez. Bir yandan katı bir ampirist olarak deneyimin önemini benimserken bir yandan da bilimin sanata yakın görülen tasarlama ve sistem kurma yanını tanıması Mill'in "modern bilim felsefesinin öncüsü" olduğunu ilan etmek için yeterli görülmüştür.

⁴¹ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. John Stuart Mill, *Kadınların Köleleştirilmesi*, çev. Ahmet Özcan. (İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2017c).

⁴² Capaldi, *John Stuart Mill*, 381.

Kaynakça

- Aristoteles. *Birinci Çözümlemeler*. Çeviren: Ali Houshiary, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1998.
- Aristoteles. *İkinci Çözümlemeler*. Çeviren: Ali Houshiary, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Aristoteles. *Metafizik*. Çeviren: Ahmet Arslan, İstanbul: Sosyal Yayınları, 1996.
- Bacon, Francis. *Novum Organum*. Çeviren: Sema Önal, İstanbul: Say Yayınları, 2012.
- Ball, Terence and Antis Loizides. "James Mill" in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Editör: Edward N. Zalta, 2021. <https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/james-mill/>
- Buhr, M., W. Schroeder ve K. Barck. *Aydınlanma Felsefesi*. Çeviren: Veysel Atayman, İstanbul: Yeni Hayat Kütüphanesi Yayınları, 2003.
- Capaldi, Nicholas. *John Stuart Mill*. Çeviren: İsmail Hakkı Yılmaz, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011.
- Copleston, Frederick. *Yararcılık ve Pragmatizm*. Çeviren: Deniz Canefe, İstanbul: İdea Yayınları, 2000.
- Çağla, Cengiz. *Mill*. İstanbul: Say Yayınları, 2007.
- Frank, Philip. *Bilim Felsefesi: Bilim ile Felsefe Arasındaki Bağ*. Çeviren: Dilek Kadioğlu, İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Hasırcı, Nazım. "John Stuart Mill'e Göre Sözel ve Gerçek Önerme," *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VII, sayı: II (2005): 173-182.
- Hasırcı, Nazım. *John Stuart Mill'in Tümevarım Anlayışı* Ankara: Araştırma Yayıncılık, 2022.
- Hume, David. *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*. Çeviren: Ergün Baylan, İstanbul: Bilgesu Yayıncılık, 2009.
- Kant, Immanuel. "Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt" *Kant* içinde, Çeviren: Nejat Bozkurt, 223-266. İstanbul: Say Yayınları, 2005.
- Locke, John. *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*. Çeviren: Vehbi Hacıkadıroğlu, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2017.
- Macleod, Christopher. "John Stuart Mill" in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Editör: Edward N. Zalta, 2020. <https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/mill/>
- Mill, John Stuart. *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive*. New York: Harper & Brothers Publishers, 1882.
- Mill, John Stuart. *Autobiography*. Hamburg: Severus Verlag, 2014.
- Mill, John Stuart. *Din Üzerine Üç Deneme*. Çeviren: Özgüç Orhan, İstanbul: Pinhan Yayınları, 2017b.
- Mill, John Stuart. *Faydacılık*. Çeviren: Gökhan Murteza, İstanbul: Pinhan Yayınları, 2017a.
- Mill, John Stuart. *Kadınların Köleleştirilmesi*. Çeviren: Ahmet Özcan, İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2017c.
- Mill, John Stuart. *Özgürlük Üzerine*. Çeviren: Tuncay Türk, İstanbul: Oda Yayınları, 2008.
- Nussbaum, Martha C. "Mill Between Aristotle and Bentham," *Daedalus* 133, no: 2 (2004): 60-68.
- Öner, Necati. *Bilginin Serüveni*. Ankara: Vadi Yayınları, 2008.
- Öner, Necati. *Klasik Mantık*. Ankara: Bilim Yayınları, 1998.
- Popper, Karl P. *Bilimsel Araştırmanın Mantığı*. Çeviren: İlknur Aka ve İbrahim Turan. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.
- Rızatepe, Harun. *Yirminci Yüzyılda Felsefe: Anglo-Sakson Felsefede Bilgi Görüşleri*. İstanbul: Etik Yayınları, 2004.
- Russell, Bertrand. *The Problems of Philosophy*. London: Oxford University Press, 1997.
- Skirbekk, Gunnar ve Nils Gilje. *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*. Çeviren: Emrah Akbaş ve Şule Mutlu, İstanbul: Kesit Yayınları, 2001.
- Skorupski, John. "Liberal Doğalcılığın Kaderi" *Mill* içinde, Editör: Cengiz Çağla. İstanbul: Say Yayınları, 2007.
- Skorupski, John. *John Stuart Mill (The Arguments of The Philosophers)*. New York: Routledge, 2010.
- Skorupski, John. *Why Read Mill Today?*. New York: Routledge, 2006.
- Ural, Şafak. *Temel Mantık*. İstanbul: Çantay Yayınları, 2017.